НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Проф. Др. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

КИЇВ

ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ТА ЯРОСЛАВА

ВИДАВНИЦТВО
ЮРІЯ ТИЩЕНКА

ПРАГА

Р. Лісовський

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА „ЮТ“
Ч. 27.

Проф. Др. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

КИЇВ
ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ТА ЯРОСЛАВА

ПРАГА 1944

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Окладинка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 6.000 примірників

Друкарня Політика, Прага

I.

Київ — визначний осередок політичного й торговельного життя на сході Европи вже з VII. століття. Його близькі взаємини з західньою Европою. Охрещення київської Руси та його наслідки. Доба Володимира Великого.

В тумані віків тоне давнє минуле Києва. Серпанком леґенд, саг, казок овіяне воно. Археологія показує, що з часів палеоліту територія Києва була залюднена, й одна з старіших стоянок, відомих на Україні, була відкрита на схилах гір, що відділяють нижнє місто — Поділ від горішньої частини Києва.

Літопис подає два різних варіянти про походження назви Києва: за першим вона походить від князя Кия, що оселився з братами Щеком та Хоривом на горах над Дніпром; їх іменами названо гори Щекавиця та Хоревиця, а по імени Кия — все місто. За другим варіянтом, цей Кий був простий перевізник, що мав перевіз на Дніпрі, і люди казали „перевіз Київ".

Як археологічні дані, так і низка чужоземних письменників свідчать, що Київ за давніх часів став значним, багатим торговельним містом. Топографічне положення його було дуже вдале й сприяло економічному розвиткові міста. Дніпро з давніх часів був однією з головних торговельних артерій східньої Европи, що зв'язувала „великим шляхом із Варяг у Греки" північ та південь — Скандинавію та Візантію. Недалеко від Києва проходив другий

шлях, що перерізував Дніпровський — це шлях Прип'яттю та Десною, з заходу на схід; він зв'язував хозарів, арабів, а далі Індію з країнами Европи. Тому Київ з давніх часів відомий в різних кінцях світу; згадували його арабські письменники, і скандинавські саги, західньо-европейські хроніки й візантійські історики.

На території Києва знаходять багато чужоземних виробів, що свідчать про торговельні зносини між Києвом та різними країнами. З арабського Сходу везли сюди чудові східні вироби з золота, срібла, намиста з смальти та скла, які, зокрема з синьої смальти, дуже любили на Україні. Везли багато диргемів, що дають можливість датувати часи торговельних відносин: це переважно VII—X століття; везли дорогоцінне каміння, перли, бірюзу, шовкові тканини. З Візантії везли розкішні паволоки, різні тканини, вина, пряноші, золоті та срібні речі, прегарні прикраси, ту силу срібних каблучок та бус, що їх знаходять у слов'янських могилах. З півночі, з Скандинавії, везли залізні вироби, зброю, „варязькі" мечі, фібули. З західньої Европи везли тканини, срібний посуд, зброю, „франкські" мечі тощо. За всі ці товари Україна щедро платила хутрами, які однаково цінили на арабському Сході й у західній Европі, медом, воском, шкурами, бурштином і, головне, „челяддю" — невільниками.

Про міцні торговельні стосунки між Києвом та арабським Сходом свідчать вказівки на Київ — „Куябу", як звали Київ арабські письменники. Перша звістка припадає на кінець IX, або початок X стол.; Аль-Джайгані, здається перший з арабських письменників, пише про Київ-Куябу, куди їздять в торговельних справах. Аль-Масуді, пись-

менник X стол., писав, що араби відвідували столицю царя Дира. Аль-Істахрі оповідає про подорожі арабських купців до Куяби; згадує його Ібн-Хаукаль (Ель-Балхі) та інші. Араби характеризували Київ, як значне торговельне місто, більше навіть, ніж Булгар, а Булгар був на той час головним осередком східньої торгівлі.

Згадував Київ анонімний перський письменник X ст., який називав його „благодатним місцем, місцеперебуванням царів. З нього вивозять різні хутри й коштовні мечі".

На Заході Київ був теж відомий з давніх давен. В раффельштедських митних законах 903 р. мова йде вже про ругських (цебто руських) купців, що приходили до міст середнього Дунаю. В сагах скандинавських та ісляндських згадується місто над Дніпром.

Історичне минуле Києва починається з кінця IX ст., коли відважні варязькі вітязі з вікінґом Олегом на чолі заволоділи Києвом. Під владою Олега об'єдналася велика територія, залюднена слов'янськими племенами, і два головних економічних осередки її — Новгород на півночі та Київ на півдні „великого шляху із варяг у греки".

Олег підкорив своїй владі деревлян, сіверян, радимичів і примусив їх платити йому дань. Так Київ із значного торговельного міста перетворюється на столицю великої слов'янської держави.

З великим військом Олег іде походом на Візантію і примушує її підписати корисний для молодої Київської держави договір р. 911.

Його наступник Ігор продовжує політику Олега в справі об'єднання слов'янських племен: під його владою було коло 20 „світлих князів". Ігор двічі

заходить на Кавказ, до берега Каспійського моря, до Баку — 913 р., громить місто Бердаа — 942 р. Ігор воював з Візантією, але не так щасливо, як Олег, і договір р. 944, ратифікований у Києві, був не такий вже корисний для Руси, як договір Олега. Цікаво, що єпископ Кремонський Ліутпранд згадує цей похід.

Вдова Ігоря, Ольга, правила державою, продовжуючи політику перших київських князів. Її приїзд, на чолі великого почету, до Візантії, її прийом у палаці імператора, докладно описаний у імператора Костянтина Порфіроґенета, мав велике культурне значення; з ним тісно зв'язане хрещення Ольги. Правда, ця подія мала ще лише персональний характер, але все таки вона зміцнила культурні зв'язки Києва з Візантією.

Найбільшої сили досягає Київська держава за часів Святослава (957—973). Талановитий, сміливий, майже все своє князювання присвятив Святослав війнам. Він ходив на Волгу, де підкорив вятичів, на Каму, де розгромив камських болгар, зруйнував хазарську державу, забрав їх значні міста Саркел на Дону та Ітіль на Волзі; Святослав воював і на Кавказі з ясами та косогами (осетинами та черкесами) й підкорив Тамань — Тмутаракань наших літописів. Останні роки свого життя Святослав воював з болгарами дунайськими, втягнутий в цю війну візантійським імператором, а потім — з Візантією.

Таким чином, Київська держава була тісно зв'язана різноманітними інтересами з сусідніми державами і в X стол. стала одним із значних факторів загально-політичних подій східньої Европи. Постать Святослава дуже добре відома чужоземним дже-

релам. Східні письменники дають багато для зрозуміння його політики на Сході; візантійські історики Лев Діякон, Кедрен, Скилиця більше уваги приділяють йому, ніж наші власні літописи.

Така була та політична й економічна спадщина, що її здобув Володимир Святославович, коли, після недовгої боротьби з братами Ярополком та Олегом, став великим князем Київським (980—1015).

Київ X стол. поділявся на дві частини. Старе місто розкинулося на березі Дніпра та його припливу Почайни, на тій території, що до наших днів носить назву „Поділ". Тут жило мирне населення, тут було велике „торжище", той ринок, на який місцева людність виносила свої товари, а приїжджі Дніпром купці приносили свої. Тут на торжищі бився пульс великого міста, лунала чужоземна мова, зустрічалися хазари, араби, слов'яни, варяги, греки, вірмени, болгари, німці, тут виголошували нові накази, тут відбувалися народні віча, виносилися різні ухвали. На Подолі була й перша християнська церква св. Ілії.

А там на високій горі, на майже неприступній височині, повстав новий Київ — фортеця князя, городище; природні обриви гір оточували його, високі земляні вали з дерев'яними палями зміцнювали височінь цих природних укріплень. З висоти цих укріплень було далеко видно: звідтіля було зручно тримати в покорі нижнє місто-Поділ, з висоти валів можна було помітити здалека наближення ворога.

Князівське місто було не велике: воно обмежувалося трикутником нерегулярної форми; межі його йшли від Десятинної церкви, понад горою, приблизно до садиби Михайлівського манастиря, далі Великою Житомирською вулицею — до пере-

хрещення її з Великою Володимирською і знов лінією трохи на північ від неї, до Десятинної церкви. Тут стояли князівський палац, палаци вищих дружинників, поруб-в'язниця, а також ідоли та „капище", що його рештки відкрив В. В. Хвойка в садибі біля Десятинної церкви.

Після перемоги над братами Володимир пішов шляхом батьків: він підкорив знов усі слов'янські племена владі київського князя; після походів на ятвягів, на поляків, Володимир уперше приєднав до Київської держави Червону Русь — Червень, Перемишль, Белз, і таким чином докінчив справу об'єднання південної частини східнього слов'янства в єдину могутню державу.

Володимир розширив границі свого князівства до крайніх його меж; далі вже не було ні можливости, ні рації просовуватися: там за часів Володимира вже не було нічого, що могло б приваблювати його. Всю увагу Володимир приділяє організації управління величезною територією Київської держави. Як видно, тепер вже немає тих „20 світлих князів", що згадувалися в договорах Ігоря з греками. Тепер по всіх значніших пунктах Володимир ставить своїх „мужів", або синів, що їх, за літописом, він мав 12. В Новгороді він посадив спочатку Вячеслава, потім Ярослава, в Полоцьку — Ізяслава, в Смоленську — Станислава, в Пскові — Судислава, в Турові — Святополка, у Володимирі-Волинському — Всеволода, в Тмутаракані — Мстислава, в Ростові — Бориса (спочатку — Ярослава), в Муромі — Гліба. Сам Володимир залишався в Києві і з Києва керував усією державою.

Таким чином, за Володимира Київ стає справжньою столицею величезної держави, що до неї

тяжіли, як підлеглі їй, всі найбільші міста тодішньої східньої частини слов'янства: від Новгорода до Тмутаракані, від Перемишля до Мурома. Не завжди все було мирно й добре в цій великій родині; відомо, що Святополк, одружений з дочкою Болеслава Хороброго, польського короля, підбурений єпископом Рейнберном, що приїхав з його дружиною з Польщі, підняв повстання проти Володимира. Але це повстання було швидко зліквідоване. Святополк, його дружина й Рейнберн були спочатку ув'язнені, потім Володимир позбавив Святополка стола, і до самої смерти Володимира він проживав при Володимирі в Києві: після його спроби зробити повстання Володимир вже не довіряв цьому синові. Але незадовго до смерти Володимира Ярослав, що княжив у Новгороді, теж вийшов з його „волі".

Об'єднання слов'янських племен ще не завершувало справу: Київська Русь залишалася хоч і міцною, але все ж таки варварською державою. Щоб стати в ряду европейських держав, їй треба було зробити ще один великий крок: приєднатися до християнських народів, прийняти хрещення. Такий етап своєї історії тількищо закінчували сусідні народи: Чехія, де християнство було прийняте наприкінці IX стол., Польща, де король Мешко р. 965 прийняв християнство завдяки своїй дружині, Дубровці, дочці чеського короля. Процес християнізації наближався до Київської Руси.

Питання про прийняття християнства на той час було тісно зв'язане з дуже складним питанням — до якої церкви приєднатися. Догматичні питання тоді ще не набули тої чіткости, яка характеризує пізнішу добу, але розходження між двома світами — Візантією та Римом було вже цілком виразне. Це були

два осередки світової культури, два суперники, що поділили Европу на два табори.

Папський престол в IX—X ст. переживав добу найбільшого занепаду. Довгий ряд недостойних пап посідали престол намісника апостола Петра і своїми негідними вчинками занапащали все більше й більше папський авторитет. Неймовірні злочини, вбивства, отруєння, торгівля святощами приховувалися папською тіярою. За 150 років 50 пап перебували на папському престолі, здебільшого будучи лише зброєю в руках німецьких королів, римських патриціїв, кардиналів тощо. Захоплені місцевими інтригами, боротьбою партій вони мріяли лише про те, щоб міцніше триматися на золотому престолі, і найменше цікавилися пропаґандою християнства серед невірних.

Проте, це питання — місіонерська діяльність серед народів східньої та північної Европи — дуже цікавило римських імператорів німецької нації, які добре розуміли значення ідеї пропаґанди, бо разом з прийняттям християнства країна приймала й ту культуру, яка була зв'язана з ним. Оттонові Великому належить велика роля в справі пропаґанди християнства латинського обряду серед скандинавських та слов'янських народів. З метою налагодження справи пропаґанди при ньому були влаштовані нові епархії в Бремені, Майнці та Маґдебурзі.

На цей період організації нових епархій припадає посольство княгині Ольги до Оттона Великого з проханням надіслати до Києва єпископа. Про це докладно оповідав продовжувач хроніки Регінона. Посольство від Ольги до Оттона прибуло 959 р., але з різних причин надіслання єпископа затрималося: призначений на єпископа

Лібуцій помер, його наступник Адальберт виїхав лише 962 р. і, коли приїхав до Києва, то виявилося, що не міг мати успіху, тоді вирушив він до Німеччини. Причини невдачі Адальберта, треба гадати, полягали в тому, що протягом цих років Ольга прийняла християнство від Візантії і не мала потреби в латинській епархії. Можливо й те, що хрещення Ольги не встановило дружніх відносин між нею та візантійським імператором: навіть наш літопис передає натяк на гострі відношення між ними.*) Можливо, що в момент загострення їх Ольга звернулася до Оттона Великого, але за три роки, що пройшли між запрошенням Ольги та прибуттям Адальберта відносини Ольги та візантійського імператора могли покращати. У всякому разі можна припустити, що латинські проповідники добре знали Київ. Існує також думка, що Ярополк прийняв християнство по латинському обряду; відомо, що р. 975 в Києві були посли від папи.

Літопис передає натяки на вагання Володимира в питанні хрещення: це оповідання про прибуття місіонерів від різних країн з хвалою різних релігій та надсилання Володимиром послів для виявлення на місці яка релігія найкраща.

Складні обставини збіглися так, що Володимир прийняв хрещення від Візантії, і тим визначене було прилучення Києва до візантійського культурного та політичного осередку.

Події, зв'язані з хрещенням Володимира, надзви-

---

*) Літопис передає, що коли до Ольги прийшли посли від імператора Костянтина просити війська й допомоги, Ольга відповіла: „якщо постоїть імператор у мене на Почайні стільки, скільки я простояла у нього в Суді, — тоді дамо йому все".

чайно цікаві й важливі. Не зважаючи на зростаючу могутність, Київська держава залишалася для Візантії, як і інші европейські держави, „варварською". В погордливій величчі імператори візантійські не припускали можливости спорідження з володарями цих „варварських" народів. Костянтин Порфірогенет радив своєму синові: якщо хтось „з північних невірних та презренних народів буде прохати поріднитися з царем Ромеїв (цебто візантійським імператором), або взяти заміж його дочку чи віддати свою дочку в дружини цареві, або царському синові, то таке безглузде прохання треба відхиляти".

Між тим у 80-х роках X стол. положення Візантії значно погіршало. Повстали болгари, яких приборкав Іоан Цимісхій за допомогою Святослава. Почалися повстання в самій імперії, на чолі повстання став Варда Фока, за яким ішла майже вся Мала Азія. Положення імператора Візантії Василя II було критичне. Візантія знов звернулася по допомогу до Київського князя. Володимир поставив імператорові свої вимоги, в тому числі шлюб з сестрою імператора Анною, як каже Тітмар Мерзебурзький — тою самою царівною, яку сватав Оттон III. Імператор дав згоду. Володимир надіслав краще військо, повстання було придушене, Варда Фока забитий. Правда, коли загроза минула, імператор Візантійський зробив спробу ухилитися від виконання умови, але кінець-кінцем шлюб Володимира з царівною Анною (Еленою) відбувся і в зв'язку з ним Володимир прийняв хрещення. Так сталася подія, яка мала колосальне значення для дальшої історії Київської Руси.

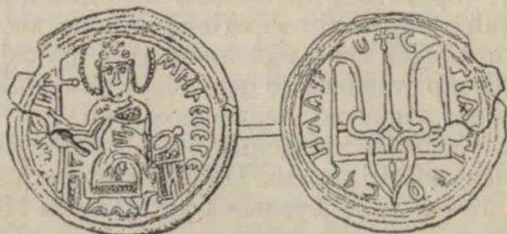
До Володимира в Києві було, треба гадати, чи-

мало християн; хрестилися княгиня Ольга, можна припустити — князь Ярополк; у договорі з Ігорем згадуються християни, які присягали в церкві св. Ілії. Але до Володимира християнська релігія залишалася лише приватною справою окремих осіб і не мала державного значення. Треба гадати, що державна влада не втручалася в цю справу й не переслідувала християн. Єдиний випадок, занесений до літопису, торкається діяльности Володимира-поганина, який вимагав від варягів-християн поклонення Перунові. Цей факт важливий тим, що свідчить, як Володимир ставився до церковного питання, вважаючи його справою державною. Цілком послідовно, після свого хрещення Володимир примусив хреститися своїх підданих. Ця подія стояла в повній аналогії з тим, як відбувалося хрещення в Польщі, в Чехії.

Прийняття християнства Київською Руссю від Візантії мало для неї величезне й доброчинне значення. Візантія IX—XI століть переживала добу відродження всіх галузей культури: промисловости, торгівлі, науки, мистецтва, літератури. Під безпосереднім впливом Візантії розвивалася культура Болгарії. Позбувшися внутрішньої боротьби, яку викликали різні єресі, східня православна церква IX—X століть являла собою міцну, єдину, оновлену церкву — у протилежність тому занепаду, в якому перебувала в той час папська римська церква. Прийняття християнства від Візантії відкривало широкий шлях візантійській, а разом із тим і слов'янсько-болгарській культурі до Києва.

Разом з Володимиром та його дружиною до Києва приїздить грецьке духовенство, встановлюється в Києві християнська епархія, підлегла візан-

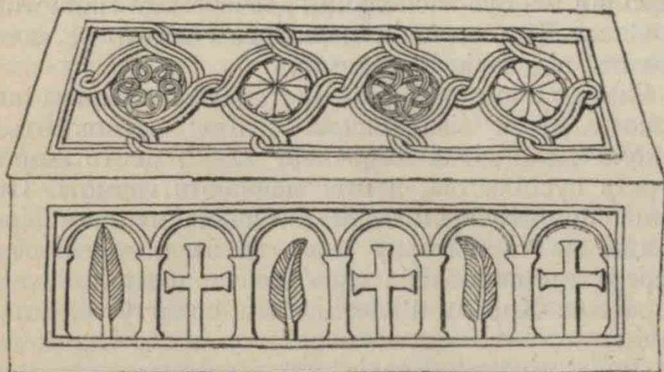
тійському патріярхові, привозять книги, церковне начиння, ікони. На тому місці, де стояли поганські ідоли, Володимир засновує велику церкву Рожества Богородиці, на яку приділяє десяту частину своїх прибутків — тому вона здобуває назву „Десятинної“. Цю церкву збудували грецькі майстрі, на зразок візантійських кращих церков. В літопису нашому, в леґенді про надіслання від Володимира послів до

№ 1. Монета Володимира.

різних країн, щоб знайти кращу релігію, вони так характеризують візантійську церкву: „не съвѣмы, на небеси ли есмы были, или на земли; нѣсть бо на земли такого вида или красоты такоя; недоумѣем бо сказати; токмо то вѣмы, яко отъинудь онъде Богъ съ человѣкы пребываеть... мы убо не можемь забыти красоты тоя“. Ці слова надзвичайно характеристичні: це почуття краси, радости, блиску охоплює ще й тепер у храмах, збудованих та прикрашених візантійськими майстрами: багатограння мозаїка, її немеркнущі яскраві фарби, блиск, розкіш орнаментів, свіжість фресок, сила золота, срібла на банях, на стінах, на карнізах, на іконах — це чарувало людей, зокрема тих, що не звикли до візантій-

ського мистецтва, як то було на Русі. Тому в літопису знаходимо натхненні художні описи церков, збудованих в X—XIII століттях: „вся величеством сотворив єси“, писав літописець про церкву в Білгороді, „хороша возлюбленная моя, і пороку нѣсть в тебе“.

№ 2. Саркофаг з Десятинної церкви.

Десятинна церква була розкішно оздоблена мозаїками, фресками, позолотою. Вона мала вигляд довгастої базиліки, з „палатями“. Але від неї до наших часів нічого не залишилося: зруйнована підчас татарської навали вона була двічі перебудована наново. Залишилися лише шматки чудових фресок, уламки мармуру від капітелів колон, мозаїк з підлоги та стін.

Розкопи території Володимирова міста показують, що не тільки Десятинна церква була гарно орнаментована: знаходять рештки будівель цивільного характеру, прикрашених мармуром, мозаїками,

фресками; це були, треба гадати, палаци князя та його дружинників.

Церковне будівництво Володимира не обмежується Десятинною церквою: він будує церкву свого патрона, св. Василія Великого, а також церкву Спаса в селі Берестові; пізніше, в XI ст., недалеко від неї був заснований Печерський манастир. В Спасо-Берестівській церкві теж нічого не залишилося від часів Володимира.

Разом з образотворчим мистецтвом до Києва широко ллється візантійська освіта: засновуються школи „для дітей нарочитої чаді", цебто вищих верств суспільства, в них навчають грамоті. Починає ширитися книга; велике значення мали переклади на слов'янську мову та за недовгий час перед тим вироблена слов'янська абетка: велика справа св. Кирила й Методія знайшла тут вдячний ґрунт.

Дуже цікавий вислів київського митрополита Іларіона в „Слові о благодаті": він підкреслює, що вважає своїх слухачів за людей „преизлиху наситившихся сладости книжної", — нехай він мав на увазі вищі кола київського суспільства, — все ж таки вони дуже характеристичні. Самий Київ у тому ж таки „Слові" Іларіон характеризує, як місто „величеством сияющее".

І він був правий. Київ швидко розвивався. Зміцнювалися торговельні взаємини з іншими країнами, розвивалося місто. Року 1016, через три роки після смерти Володимира, після громадянської війни, нападу польського короля Болеслава Хороброго, коли, природно, Київ мав дещо втратити зі свого розкішного вигляду, він все ж таки робив враження великого й багатого міста. Тітмар Мерзебурзький,

зі слів людей, що приходили до Києва в війську Болеслава, писав, що в Києві було 400 церков, 8 ринків, а населення — незліченна сила.

Володимир робив на сучасників велике враження й користувався глибокою пошаною. Церква визнала його святим. Літописець оповідав про нього, як про всіми любимого, щедрого, мудрого, приступного для людей князя; смерть його гірко оплакував народ. Пам'ять про нього залишилася в багатьох пам'ятках письменства: „Слові о законі й благодаті" митрополита Іларіона, „Похвалі" мниха Якова, в леґендах про прийняття християнства, які увійшли до літопису тощо.

Жадна доба історії України не залишила стільки спогадів у народній творчості, як доба Володимира. Великий цикл пісень оспівує Володимира та його „стольний град" Київ. Колись цих „билин" співали на Україні, але бурхливі події наступних століть трохи затулили тут образ Володимира: татарські навали, козаччина, гайдамаччина та інші теми заповнили українські пісні. Але там далеко, де життя давало менше сучасних переживань, в північних лісах, в заонезьких селах, в сибірській тайзі, занесені українськими переселенцями до наших часів співалися „билини" про Володимира „Красне сонечко", про його „дружину хоробрую", про славних могутніх „богатирів", вітязів, що разом із ним боронили землю Руську. Багато уваги приділено в „билинах" славному „стольному граду Києву", його „палатам білокаменним", які сяють золотом, сріблом, камнями самоцвітними. Розкопи цивільних будівель на території старого Києва показали, що в таких описах не можна бачити лише казкові гіперболи, — справді, розкішні мозаїки й фрески

прикрашали їх. Описують билини розкішний одяг князя, княгині та його бояр, — і знов на пам'ятках мистецтва, на золотих колтах, вінцях, гривнах, уривках паволок ми бачимо цю розкіш і в той же час це високе мистецтво, яке не могло не вражати сучасників. Цікаво, як докладно оповідають билини про Київ Володимирової доби, як добре знають вони його топографію. Можна нагадати тут, як років з 5 тому до Києва приїздила „сказительница" билин, Марта Крюкова, селянка Архангельської губернії, неписьменна, талановита жінка, з родини, де від батьків дітям передавалися билини. Вона орієнтувалася в Києві, наче б то володіла якимсь давнім, застарілим путівником по Києву: тут, казала вона, повинна бути церква Богородиці, а тут — узвіз, а тут двір Добрині Микитича, а тут — торжище...

Не можна вважати, що лише на місцеве населення Київ та його ласкавий князь Володимир робили таке сильне враження, що тільки з почуття патріотичної гордости казав митрополит Іларіон в своєму „Слові", що „не в якійсь убогій і незнаній землі, але в Руській, що є відома й знана по всіх кінцях світу" правили Володимир та його попередники. Справді, Київ часів Володимира здобуває велику славу й знають його „по всіх кінцях" тодішнього світу.

Вище вже зверталося увагу на те, яке значення мало одруження Володимира з царівною візантійською. Після війни з польським королем Болеславом Хоробрим Володимир одружив свого сина Святополка з його дочкою; до Києва приїхала королівна з великим почетом, а також з єпископом Рейнберном Колобрезьким, який залишився при

ній. При князівському дворі шукає порятунку Олаф Тріґвасен, вигнанець зі Швеції, згодом відомий своїми походами вікінґ.

Прийняття християнства з Візантії зміцнило зв'язки Києва з своєю метрополією, але не припинило відносин між Києвом та латинською церквою. Вже переїзд до Києва єпископа Рейнберна свідчить, оскільки на той час толерантно ставилися в Києві до різних церков. Про це свідчать і відносини між Володимиром Святим та папським престолом. В літопису збереглися вказівки, що до Києва не один раз приходили посли від папи — „німці" — так було 986 р., 991 р.; р. 994, навпаки, літопис згадує, що ходили від Володимира посли до папи до Риму, так само й р. 1002. Звичайно, тут вже не було мови про будь-яку місіонерську мету, але ніякої ворожости між Києвом та Римом не було.

Дуже цікавий епізод з історії Києва на початку XI ст. являє приїзд до Києва єпископа Боніфація, в світі Бруно, що відвідав Київ 1008 р. Сам Бруно належав до імператорської родини Саксонського дому і був близький родич Тітмара, єпископа Мерзебурзького. Близькі відносини зв'язували його з імператорами Оттоном II та Генрихом II. Він належав до манастиря в Переї коло Равенни, заснованого на честь Адальберта-Войцеха, загинувшого підчас місії в Польщі, і був призначений на архиєпископа „in partibus infidelium" — цебто на архиєпископа в країнах невірних. Року 1003 він поїхав до Польщі, кілька років провів там та в Угорщині і року 1008 прибув до Києва з метою проїхати далі, щоб проповідувати християнство печенігам.

Бруно-Боніфацій був дуже гостинно принятий Володимиром Святим, який сам супроводив його до границі Київської держави і взагалі виказав найкраще ставлення до нього.

Свої враження від Києва та князя Володимира Бруно-Боніфацій докладно описав у листі до імператора Генриха II; в цьому листі він писав, що Київ — одне з найбільших міст у Европі.

Таким чином, у відзивах Бруно та Тітмара Мерзебурзького ми маємо думки з приводу Києва вищих представників тодішнього німецького суспільства.

Цікаво, що відгуки про Київ, як культурно-промисловий осередок X ст., доходили до далеких рейнських берегів. В „Трактаті о ремествах" чернець рейнського манастиря X ст. ставить Київську Русь на друге місце після Костянтинополя й зауважує, що вона славиться чудовими виробами — емальовими, черню тощо.

II.

Доба Ярослава Мудрого. Київ у розквіті своєї величі та слави за Ярослава.

Апогею величчя та слави досяг Київ за часи князювання Ярослава Мудрого (1018—1054).

Після смерти Володимира, як видно з літопису, несподіваної, на Русі повторюється така сама боротьба між братами за Київ, як була після смерти Святослава. Головними проводирями в цій боротьбі виступають Святополк та Ярослав, який на той час княжив у Новгороді. В боротьбі, яка три-

вала три роки, гинуть від руки Святополка його брати, Борис, Гліб та Святослав. В міжусобну боротьбу втручаються польський король Болеслав Хоробрий, тесть Святополка на боці Святополка та німецький імператор Генрих II на боці Ярослава. На деякий час перемога була на боці Святополка, і Тітмар Мерзебурзький описав, зі слів учасників події, урочистий вступ Болеслава до Києва, зустріч його київським митрополитом, взяття в полон родини Ярослава, а поруч — і саме місто. Болеслав не довгий час пробув у Києві й пішов до Польщі, щедро обдарований зятем золотом, коштовними речами та невільниками. Здобув він за допомогу велику західну смугу українських земель — треба гадати Галичину і землі по лівому березі Буга.

Проте, перемога Святополка була не тривка: Ярослав за допомогою варязьких найманих військ знов підступив до Києва і, не зважаючи на допомогу Святополкові печенігів, переміг його: Святополк утік на захід і більше не з'являвся на Україні. Завдяки участі варязьких військ у війні Ярослава зі Святополком, в скандинавській сазі про Еймунда залишилось поетичне оповідання про цю братню війну.

Перемога над Святополком ще не закінчила боротьби між Ярославом та братами: вона припинилася лише р. 1026, після договору його з братом Мстиславом, що княжив у Тмутаракані: за цим договором брати поділили між собою князівство Володимира приблизно по лінії Дніпра; землі на лівому березі його, з Сіверщиною, відійшли до Мстислава, на правому боці — до Ярослава; лише після смерти Мстислава р. 1034, Ярослав знов об'єднав усі землі, що розпалися після смерти Володимира.

Поволі приєднав Ярослав і ті західні землі, що їх віддав Святополк Болеславові, скориставшися боротьбою, що почалася в Польщі після смерти Болеслава між його синами: року 1030 він „узяв Белз“, як оповідає літопис, а р. 1031 — „заяста гради Червенския опять“. Після того, як і Володимир, ходив Ярослав на ятвягів, далі — на Литву й р. 1040—41 на Польщу: там допоміг Казимирові „Відновителю“ відновити Польщу.

№ 3. Монета Ярослава Мудрого.

Подібно до Володимира, Ярослав посадив у головних містах своєї великої держави синів: в Новгороді — Володимира, в Турові — Ізяслава, на Волині — Святослава; улюблений син Всеволод залишався при Ярославі, у самому Києві. Головна увага Ярослава зосереджувалася на консолідації земель, на держанні їх в цілості. Київ знов став стольним градом, столицею могутньої держави, і від нього йшло керівництво всіма підлеглими землями.

Багато шкоди завдавали тепер київській землі печеніги, які зміцнювалися в степах. Вони не раз нападали на руські границі, навіть підходили до самого Києва, і р. 1037 Ярослав одержав перемогу над ними під самими стінами Києва й на місці перемоги заснував величний храм Премудрости Божої — „Софії“. Разом із братом Мстиславом Ярослав ходив походом до Кавказу, щоб зміцнити становище Тмутараканської Руси, яка була для

№ 4. Св. Софія: первісний вигляд.

Київської Руси заслоном на південному сході. Але поволі вона відходить од Руси, — між нею та Київською Руссю лежать печенізькі землі. Ярослав робить усе, щоб захистити від печенігів Київську землю, він колонізує землі на річці Росі, оселюючи там полонених, виведених з Польщі. Так границя пересувається з Стугни, як було за Володимира, до Роси.

Київ часів Володимира здається вже за малим для нових потреб. Ярослав збільшує його, оточує великим валом з глибоким ровом, з стіною на валу, значну площу; цей вал ішов від Володимирового города — від Михайлівського манастиря (але територія майбутнього манастиря залишалася ще поза валом) лінією приблизно коло Михайлівського завулку, де до цього часу ще зберігаються рештки валів, потім в напрямку до Сінного базару, лінією Великої Підвальної вулиці, яка здобула свою назву від цього валу, й далі лінією Вел. Житомирської до Володимирового города. В цьому валі були три брами: на місці пізнішої Стрітенської церкви — Жидівська, або Львівська брама, коло Софійської вулиці — Лядська та далі — що збереглася до наших часів у руїнах — Золота брама. Ця Золота брама була названа так через те, що над нею була церква Благовіщення з золотими банями. Так само були збудовані брами в Костянтинополі, у Володимирі на Клязьмі.

Назви брам — „лядська“ та „жидівська“ — дуже цікаві, вони свідчать, що за ними були квартали, залюднені переважно чужоземцями.

В цьому новому великому місті Ярослав будує р. 1037 чудовий храм Софії. Для спорудження його були прикликані кращі майстрі з Візантії, з Кав-

№ 5. Св. Софія: сучасний вигляд.

казу. Церква прикрашена мозаїками, фресками; ці мозаїки залишилися до наших днів і своєю виключною красою можуть сперечатися з кращими зразками Царгороду та Равенни. Значна частина церкви була розписана фресками; лише останніми часами виявлені та промиті ці фрески; виключної свіжости фарби, чудові прекрасні обличчя, живі очі нагадують живопис доби Відродження. Храм прикрашений білим мармуром, червоним овруцьким шифером, бронзою, золотом; низький іконостас з мармура, як то зазначено на пізнішій мозаїці Михайлівського манастиря, не затуляв від присутніх у храмі блиску мозаїк вівтарної стіни. Все в церкві було чарівне, навіть підлога, яка являла наче величезний східний килим, зроблений мозаїкою. Не лише в середині св. Софія була оздоблена блискучою мозаїкою та фресками, — її зовнішні стіни були вкриті розписсю, частина якої збереглася в щілинах між пізніших добудов та на старих банях, прикритих пізнішими будовами. Якщо за наших часів, після 900 років, які несли руйнації, реставрації, ремонти тощо, Софія чарує відвідувача своєю незрівняною красою, яркістю, блиском, — то можна уявити, яке враження справляла вона, коли була збудована! Чи не викликала вона, як і візантійські храми того враження, що люди не знали: „на небеси ли есмы были или на земли; нѣсть бо на земли такого вида или красоты такая...“, як описували посли Володимира візантійські храми. Цікава характеристика її в „Слові“ митрополита Іларіона: „дивна и славна всем округным странам, якоже ина не обрящеться во всем полунощи земнѣм“. Він правий — св. Софія являє одну з кращих пам'яток мистецтва XI сто-

№ 6. Св. Софія: мозаїки абсіди.

ліття цілої Европи. Якби доба Ярослава не залишила нічого, крім св. Софії, її треба було б поставити на перше місце в історії мистецтва Києва.

Проте св. Софія була не єдиним архітектурним витвором доби Ярослава. Він збудував ще кілька церков у Києві: на честь свого патрона священномученика Георгія (довгий час тримався звичай давати два імени — одне місцеве, друге християнське, так і Ярослав носив ім'я св. Георгія, або Юрія) та на честь патрона своєї дружини Ірини — Інґігерди. Від цих церков до наших днів залишилися лише фундаменти, де знайдено при розкопах багато фраґментів мармурових капітелів, фресок, мозаїк: це свідчить, що й вони були розкішно прикрашені. В церквах стояли ікони в золотих та срібних шатах; літопис згадує, що Ярослав прикрасив Софію дорогоцінними іконами. Вживали для служби Божої срібний, золотий посуд, дорогоцінні Євангелії в шатах.

На той час, в X—XI століттях, у Києві відомі місцеві іконописці. Керівниками школі, де навчали писати, були візантійські майстрі. Патерик Печерський згадує славетного іконописця Алімпія, який мав стільки замовлень, що не міг навіть задовольняти їх всіх.

На підставі різних свідоцтв можна уявити собі загальний вигляд Києва. Головним осередком його було місто „на горі" — городище князя. Тут були кращі будівлі, собор св. Софії, церкви Десятинна, св. Ірини, св. Георгія, палаци князя та вищих бояр і дружинників. Вузенькі вулиці середньовічного міста прикрашали будинки гарної архітектури; стіни церков, як то відомо відносно св. Софії, були розписані яскравими фарбами, двері прикрашали

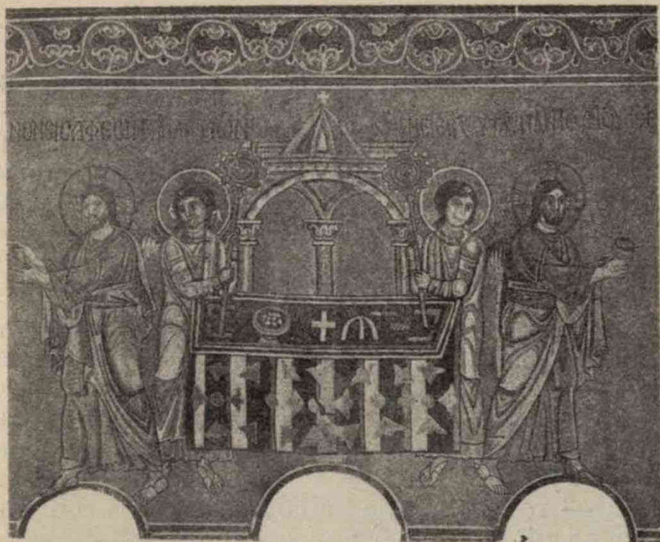

№ 7. Св. Софія: мозаїчний образ Божої Матері.

мармурові колони з капітелями, що їх рештки знаходять в розкопах. Бані блищали золотом, майдан прикрашали мідяні статуї. Палац князя, треба гадати, був кількаповерховий. На це вказують сходи св. Софії, прикрашені світською розписсю — вони сполучали церкву з палатами, так як було в Володимирі на Клязьмі. З літопису видно, що, коли в Києві почалося народне заворушення, р. 1068, й народ вимагав організації війська для походу проти половців та видачі йому зброї, князь Ізяслав сидів у палаці, біля відчиненого вікна, а натовп людей стояв „унизу". На те, що палаци були двоповерхові вказують рештки палацу, знайденого біля Десятинної церкви В. В. Хвойкою, — можливо, що він був навіть до Володимирової доби, збудований до Десятинної церкви. В різних місцях княжого Києва знаходять шматки шиферу, мармуру, полив'яних плиток, кахлів, фресок, які залишилися від князівських палаців. Вікна були зі скла.

Далі, недалеко за Десятинною церквою, містилися численні майстерні, де виробляли різноманітні речі: були ювелірні, гончарні майстерні, в яких виробляли скляні браслети, обробляли шифер, мармур, слонову кістку, кахлі з різними орнаментами, держаки для мечів, ножі, дитячі забавки і т. д. Можливо, що всі ці майстерні були зв'язані безпосередньо з господарством князя, бо основна маса київських ремісників гуртувалася на Подолі, а не в горішньому Києві.

Тут, на горі, знаходилася в'язниця, „поруб", де перебували політичні злочинці. Так р. 1068 кияни, не діставши згоди Ізяслава, самі кинулися до порубу й звільнили Всеслава Полоцького, якого й огоЛосили князем.

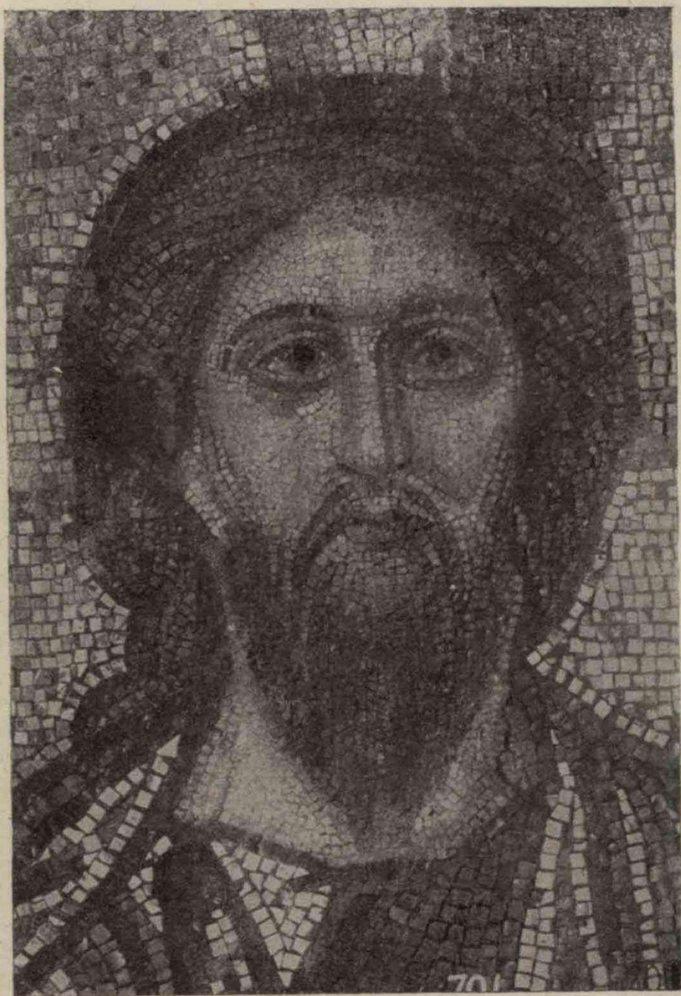

№ 8—9. Св. Софія: мозаїчне відображення Тайної Вечері.

Горішнє місто сполучалося з Подолом дорогами, що йшли крутими обривами. Головна дорога — Боричів узвіз — вела до церкви Богородиці Пирогощій, — цей шлях згадується в „Слові о полку Ігореві". Крім того, був ще підземний хід, який, починаючись недалеко від Десятинної церкви, йшов просто на Поділ; його знайшов р. 1908 В. В. Хвойка.

Поділ значно поширювався й зростав. Тут жили переважно „люди", або „чадь" літопису, місцеве населення, не зв'язане з дружиною князя: ремісники, купці тощо. На перебування ремісників вказують старі назви місцевостей „Кожум'яки", „Гончарі". Тут містилася головна торговельна база Києва — торжище, де відбувалися головні торгові операції. На горі був теж свій ринок — „Бабин торжок". Тітмар Мерзебурзький згадував аж 8 ринків у Києві. Тихі води Почайни використовувалися як зручна гавань, де приставали суда, навантажені різними товарами; частину цих товарів виносили на торжище, частину продавали просто в лад'ях. Торги в Києві мали велике значення для життя. Там продавали товар гуртом великим покупцям, чужоземним купцям, продавали і в роздріб, навіть така міцна група людности, як ченці Печерського манастиря, жила базаром, в значній мірі. „Житіє Феодосія Печерського" оповідає, що святий сам, а також і ченці, в'язали „копитця„ — шкарпетки з вовни, продавали їх на базарі і на гроші, що вторгували з продажу, купували хліб, олію. З цього „Житія" видно, що закупи велися дуже часто.

Великий майдан збирав значну силу люду; тому то, використовуючи її, проголошували накази,

№ 10. Св. Софія: мозаїчний образ Ісуса Христа.

об'яви тощо. Тут збиралося народне віче, ухвали якого несли на гору князеві. Після повстання 1068 р. Мстислав Ізяславич жорстоко покарав киян за звільнення Всеслава, багатьох стратив, а віче переніс на гору, ближче до мешкань бояр та дружини князя. Після того, через деякий час воно знов почало збиратися на Подолі, але бували випадки, що разом збиралося два віча — на Подолі й на горі.

Не зважаючи на те, що військова сила була цілком у руках князя, князі рахувалися з бажаннями киян: так підчас боротьби з Ярославом брат його Мстислав не став брати силою Києва, почасти тому, що його „не прияше кияне" і відступив його Ярославу.

Важко, звичайно, сказати, скільки населення було на той час у Києві, але дехто з істориків уважає, що там було коло 100 тисяч люду. У всякому разі Київ був одним з найбільших міст тодішньої Европи, і не випадково Тітмар Мерзебурзький дає, хоч і загальний, але виразний показник людности: „незліченна сила".

На Подолі на той час було багато церков, від яких, крім назов, нічого не залишилося. На це теж звернув увагу Тітмар Мерзебурзький. Звичайно, цифра — 400 церков — значно перебільшена, але вона свідчить, яке враження робила кількість церков на мандрівника. Цікаво, що на початку XIII ст. літопис зазначає, що підчас пожежі погоріло в Києві 600 церков.

Загальна площа Києва, включаючи горішню частину й Поділ, була, порівнюючи з іншими містами Европи, досить велика. Коли взяти на увагу інші европейські осередки X—XI століття, як от Майнц,

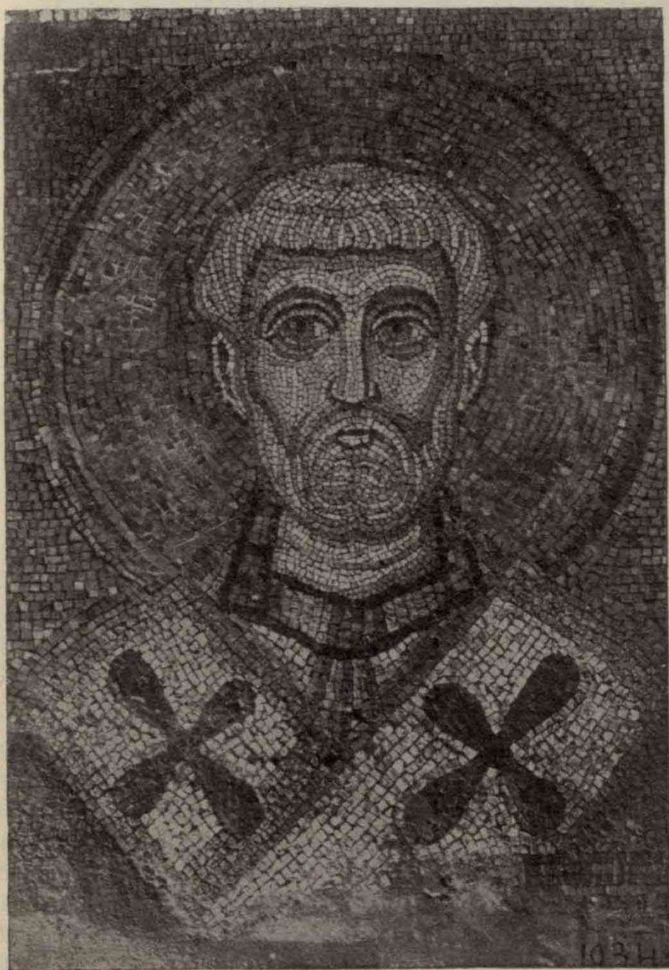
№ 11. Св. Софія: мозаїка абсіди.

Париж, Прагу, стане ясно, чому Київ робив враження такого великого міста.

Київ був оточений лісами. Глибоке, вкрите лісом провалля, де протікав Хрещатицький потік, відділяло його від великого лісу, що тягнувся на південь високим берегом Дніпра. Там був „звіринець", де утримували різних мисливських тварин князя, там було „перевесище" — місце, де князі „лови" робили. Цей ліс, наче рама, оточував Київ; рештки вікових дерев, лісового масиву, залишилися в лісах Китаєва, Голосієва, Феофанії, Пущі-Водиці. Тут, на високих місцях, з яких відкривалися далекі краєвиди, князі почали ще з давніх часів будувати свої „красні" двори, куди переїздили на відпочинок, для полювання та різних розваг. Першим стало відоме село Берестово, улюблене місце Володимира Святого; тепер від нього залишилася лише згадка в церкві Спаса на Берестові — біля Лаври. Далі були села Видубичі, де в XI ст. засновано манастир, вище над ним — „Красний двір", загородний ловецький терем Юрія Долгорукова, далі — Предславино на річці Либеді, Дорогожичі — де пізніше збудували Кирилівську церкву внуки Ярослава, чернігівські князі.

Мали свої загородні двори й вищі дружинники князя: у „Житії Феодосія Печерського" оповідається, як він, їдучи до Печерського манастиря на світанку, зустрічав бояр, що поспішали до Києва на князівську раду.

В цих селах зароджуються манастирі, що відігравали значну ролю в культурному житті Києва. В XI ст. коло Берестова засновано Печерський манастир; сюди приходив, шукаючи „пустині", Іларіон, священик церкви Спаса на Берестові; піз-

№ 12. Св. Софія: мозаїка абсіди.

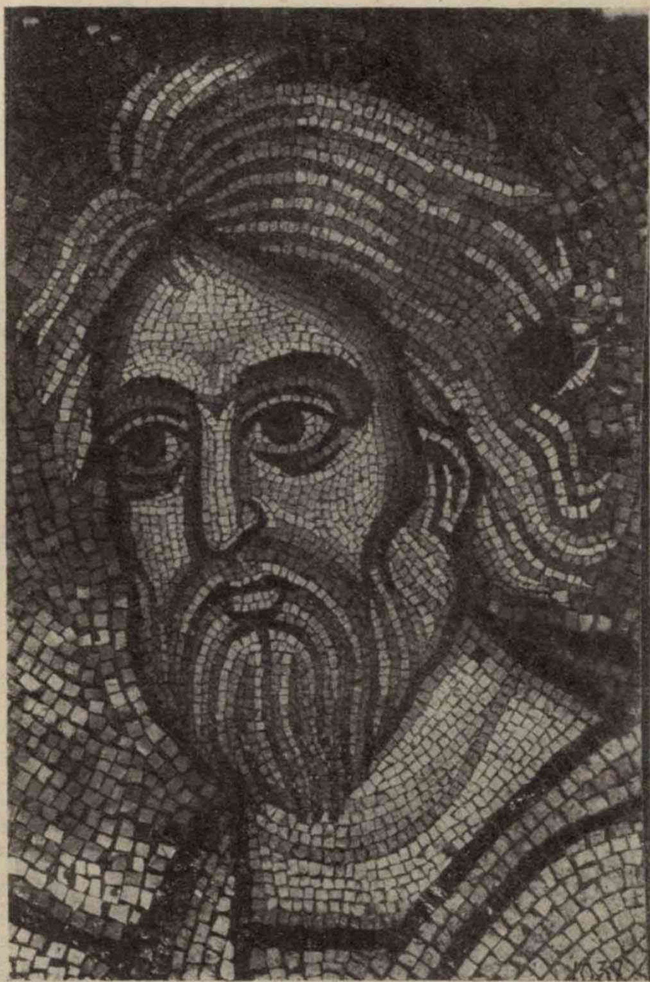
ніше, коли Іларіона обрано на митрополита, р. 1051, тут оселився Антоній, коло нього почав зростати гурт людей, що шукали тишини та самоти. Вони використовували для життя старовинні, ще неолітичної доби, печери, і тому манастир здобув назву „Печерського“.

В X -XII століттях, за літописними відомостями, було вже чимало манастирів у самому Києві, чоловічих та жіночих, але видно вони не давали цієї „тиші“ й „самоти“, і збільшується прагнення до загородніх манастирів, як от Київо-Печерський, Видубецький. Обидва вони мали велике значення в історії письменства Києва, — тут розгорнулося писання літописів, переписування книг; з Київо-Печерського манастиря вийшов славетний Патерик.

III.

Культурний побут Києва в XI. столітті. Його відгуки в письменстві. Династичні й політичні зв'язки дому Ярослава з европейським Заходом. Культурні й торговельні взаємини. Розквіт мистецтва.

Не легко уявити загальну зовнішню картину побуту Києва XI століття. Ще важче уявити самий побут Києва. На вулицях Києва, на торгових майданах збиралися великі юрби люду різного походження, в різноманітних одягах — араби, вірмени, греки, варяги, данці, англійці, німці, поляки. Лунали чужі мови. Серед простого одягу місцевої „чаді“ блищали дорогоцінні паволоки, оксамити, золоті прикраси, гривни, вінці князів, бояр, дружинників князя, їхніх жінок та дочок, візантій-

№ 13. Св. Софія: мозаїка абсіди.

ських купців, блищали кольчуги, мечі, щити, шоломи варязької дружини, оксамит німецьких купців, темний одяг ченців.

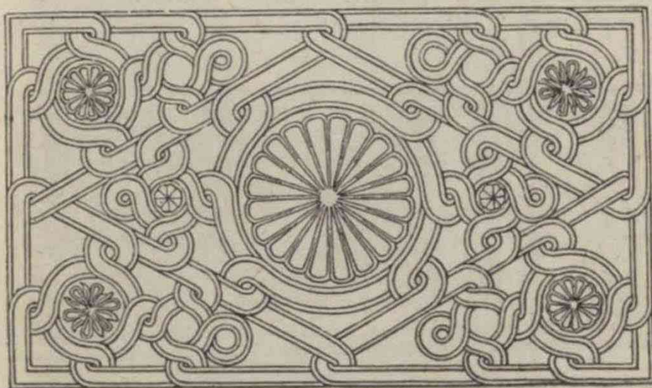
Трохи більше за побут рядового місцевого населення відомо з різних джерел про побут князів.

№ 14. Св. Софія: фреска.

Тут в єдину цілу картину одноголосно зливаються дані археології, билини київського циклу й літописи, Патерик Печерський і „Слово о полку Ігореві". Із всіх цих джерел, що доповнюють, виправляють одно одне, можна скласти яскраву картину. Князівські палаци були надзвичайно гарно прикрашені всередині. Стелі, розписані травами, зірками; „на небе — солнце, в тереме солнце, на небе

звезды, в тереме звезды" — оці слова билини не здаються нам безпідставною гіперболою. Стіни прикрашено фресками, підлога мозаїчна, з різних рідких кам'яних порід, з полив'яних плиток, мармурові, шиферні колони прикрашали кімнати, столи блищали золотом, дорогоцінними мозаїками. Лави

№ 15. Св. Софія: плита з шіферу.

вкриті коштовними килимами — арабськими, перськими, місцевими хутрами. Билини згадують про золото, дорогоцінні каміння, „чуден рибий зуб", яким прикрашали столи та лави. Посуд подавали різноманітний: тут були срібні та золоті кубки та чарки з арабського Сходу, з Німеччини, яка завжди славилася ними, тут було венеційське скло, уламки якого знаходять при розкопах, тут був візантійський посуд, тут були чудесні „тур'ї" роги, оправлені в срібло, що їх знайдено в Чернігові.

Билини охоче малюють безкінечні бенкети Воло-

димира, в яких брало участь усе жіноцтво — княгиня, дочки, жінки бояр, на цих „пирах" сходилося не лише вузьке коло князівського почету, тут були й чужоземці „гості", і місцеві купці, й духовенство. Бенкети ці були однією з форм єднання князів з народом. Згадує їх і літопис.

Цікаві риси додає до билин „Житіє Феодосія Печерського". Він почасту відвідував князів Ізяс-

№ 16. Св. Софія: плита з шіферу.

лава й Святослава. „Житіє" описує, як застав він у князя Святослава концерт: „князь седяй и се виде многиа играюща пред ним: оны гуселныа гласы испущающим, и инемь музикаийскіа гласящим, иные же органныа, и тако всімь играющим и веселящимся яко же обычай перед князем". Феодосій запротестував проти цих розваг, і князь наказав припинити музику, але тільки на час перебування у нього Феодосія: надалі, каже „Житіє", він „аще когда услышить блаженного пришествие, то повелеваше тим стати и мовчати". Ця вказівка дуже цікава. На широке розгортання музики вказують

№ 17. Св. Софія: мозаїчний орнамент.

і інші джерела, відомі навіть ноти часів Ярослава. Можливо, що при дворах князів були свої співці, і що той Баян, співець старих часів, що його згадує „Слово о полку Ігореві", був реальною постаттю, і залишилася надовго пам'ять про його майстерність, про його натхнення: „Баян бо віщий, аще кому хотяше піснь творити, то растікашеться мыслію по древу, сірым волком по землі, шизим орлом над облакы..." і коли він „своя віщиа персти на живыя струны воскладаше, они же сами князем славу рокотаху"...

Велике, багате місто Київ було добре відоме за межами України. Треба звернути увагу на численні шлюби, які зв'язували київських князів з найбільшими правлячими родами Европи, кількість яких все збільшується з роками. Сам Ярослав був одружений з Інґіґердою, дочкою шведського короля Олафа. Всі три дочки Ярослава були одружені з різними королями. Анастасія стала дружиною Андрія, Угорського короля, Анна була одружена з Генрихом I, королем Франції. Вона брала участь у державних справах, підпис її зустрічається на різних документах поруч з підписами її чоловіка; після його смерти вона стала реґентшею Франції, поки не досяг повноліття її син король Пилип II. Анна користувалася великою пошаною у Франції; вона там заснувала великий манастир; заціліла її підпис „Анна регіна" — кирилицею. Руки третьої дочки Ярослава, Єлисавети, домагався норвезький король Гаральд, який у честь її робив багато походів і вславився як сміливий вікінґ. Свої подвиги в Сицилії, Англії Гаральд оспівав у пісні, що її кожна строфа закінчувалася приспівом: „лише руська дівчина в золотій гривні

№ 18. Анна Яарославна, королева французька.

на шиї нехтує мною“. Але кінець-кінцем він здобув руку Єлисавети.

В св. Софії залишилася чудова фреска, де відображено портрети Ірини-Інґігерди та її трьох дочок, так що всі ці історичні постаті облекаються „плоттю і кров'ю“.

Сини Ярослава були одружені також із чужоземними принцесами: Ізяслав був одружений з сестрою польського короля Казимира „Відновителя“. Родинні справи Ізяслава не певні. Можна припустити, що він був одружений двічі, бо є відомості, що

№ 19. Підпис королеви Анни.

дружина його була німецького походження. В „молитві“ Гертруди, що збереглася в псалтирі в Трірі, говориться, що Гертруда була мати князя Петра-Ярополка (іншого князя з таким іменем немає); згадки в молитві німецького імператора і низки швабських родів-графів Берґ, Гінґен-Фольбурґ, Андекс, — теж дають підстави гадати, що ця латинська молитва скорше була написана для німецької принцеси, ніж для польської. Святослав Ярославич був одружений з унукою імператора Генриха II, сестрою Бурхарда, єпископа Трірського. Крім того, з німецьких джерел відомо, що ще дві німецькі принцеси були одружені з київськими князями, але з якими саме — невідомо. Треба гадати, що це були молодші сини Ярослава. Так донька саксонського маркграфа Оттона з Орлянґмунду була одружена з київським князем, пере-

жила свого чоловіка, вдовою повернулася до батьківщини з дочкою і тут одружилася вдруге з сином Баварського герцоґа Оттона, а дочку видала заміж

№ 20. Великий князь Святослав з дружиною, унукою імператора Генриха II, та синами.

за одного з тюрінґенських вельмож — Ґонтрама. Ода, донька герцоґа Леопольда Штадського, була заміж'ю за київським князем і після смерти чоловіка повернулася до Саксонії з сином Вартеславом; Вартеслав, за німецькими відомостями, повернувся на Русь і княжив там.

Всеволод, улюблений син Ярослава, був одружений з візантійською царівною з роду Мономахів; тому син його, Володимир, носив це ім'я.

Таке було найближче родинне оточення Ярослава. Не дивно, що Всеволод, як писав Володимир Мономах у „Поученії дітям", володів 5-ма чужими мовами.

Самими шлюбами не обмежувалися відносини між Київським князем та іншими володарями Европи. Було чимало випадків, коли в Києві шукали захисту й порятунку різні особи королівських родин. Так, напр., Олаф Святий, норвезький король, після перемоги Канута Великого втратив престол і врятувався у Ярослава.

У Києві знайшов собі притулок при дворі Ярослава король англійський Едмунд „Залізний Бік", коли його скинув з престола Канут; він приїхав з двома синами Едвіном та Едуардом; про це оповідає Адам, єпископ Бременський.

Зв'язки, міцно зав'язані Володимиром та Ярославом, тривали й при їхніх синах та внуках. Син Ярослава, Ізяслав Ярославович, після недовгого князювання в Києві, був примушений братами Святославом та Всеволодом тікати з Києва. Київський літопис каже глухо, що він утік до Польщі і потім повернувся до Києва знов таки з Польщі. Німецькі анналісти розповідають докладніше про події, що сталися за час відсутности Ізяслава з Києва: року 1075 Ізяслав приїхав до Майнца, до Генриха IV, з „нечисленними багатствами" і прохав короля про допомогу. Привів його до Генриха Деді, маркграф Саксонський. До князя Святослава був виряджений послом єпископ Трірський, Бурхард, з вимогою повернути Ізяславу київський престол, загрожуючи

„тевтонською зброєю“ якщо Святослав цього не зробить, але Святослав відкупився щедрими подарунками. Протягом двох років Ізяслав залишався в Німеччині. Цей факт свідчить про тісні зв'язки між Ізяславом та Німеччиною. Допомоги від Генриха IV Ізяслав реально не здобув і звернувся до Риму.

Син Всеволода Ярославича, Володимир Мономах, був одружений з Гітою Гаральдовною, дочкою англійського короля. Дочка Всеволода, Евпраксія-Параскева Всеволодовна була другою жінкою імператора Генриха IV. Дочка Володимира Мономаха, Евфімія-Предслава, була одружена з Угорським королем Коломаном. Цей шлюб був нещасливий: на другий рік, р. 1113 повернулася Предслава до Києва й тут породила сина Бориса, якому судилося на деякий час привернути увагу міцних сусідів. Неясно, чому повернулася до Києва Евфімія, про це не казали ні київські, ні сучасні події угорські джерела. Відомо, що Коломан був вперше одружений з дочкою сицілійського короля Рожера Буцилою, що померла р. 1103; з того часу двір угорського короля перетворився на місце легковажних розваг, де, треба гадати, ніяково почувала себе київська княжна, дочка Володимира Мономаха; не до такого життя звикла вона в київському дворі. Згодом, наприкінці XIX століття, угорський історик Феслер висловив гіпотезу, що Коломанові, після вишуканої принцеси Сицілії важко було миритися „з простою“ київською княжною. Ледве він правий. Якби воно було б справді так, Володимир Мономах не помирився б мовчки з образою, нанесеною його дочці, як не подарував він князю Ярославу Святополковичу Володимир-Волинському, коли той обра-

зив його унуку, — він двинув на нього військо й примусив примиритися з жінкою. Таким чином дальше спокійне життя Евфімії у Києві свідчить, що вона сама з власної волі залишила угорський „Вавілон". А коли вже після смерти Володимира Мономаха, р. 1130, Борис висунув свої права на угорський престол, його підтримали король польський Болеслав Кривоустий, візантійський імператор Мануїл II, з родичкою якого Борис був одружений, римський імператор Конрад III.

Ці шлюбні зв'язки мають велике значення для того, щоб уяснити характер міжнародніх відносин тієї доби. Не кажучи вже про те, що самий факт одруження свідчить про наявність певних взаємовідносин і бажання володарів зміцнити їх надалі, вони цікаві й з іншого боку. Кожний подібний шлюб відбувався в умовах зав'язання тісніших відносин. З нареченою приїздили її почет, жінки, капелани, утворювалася при дворі група людей з закордону. Ця група належала до вищих верств населення. Безперечно, шлюб у князівській родині легко міг викликати шлюби між іншими родинами з членами цих почетів. Але важливіша сторона цих шлюбів полягала в тому, що вони сприяли зміцненню культурних впливів обох країн. Переносилися літературні твори, пісні, музичні інструменти, перекази, а також і більш ґрунтовні вияви культури: переносилася розумова духова культура, що знаходила в Києві такий родючий ґрунт.

В той самий час зміцнювалися й економічні зв'язки між країнами Заходу й Руссю. Купці київські та західньо-европейські прокладали торговельний битий шлях від Києва на Захід. Він ішов на

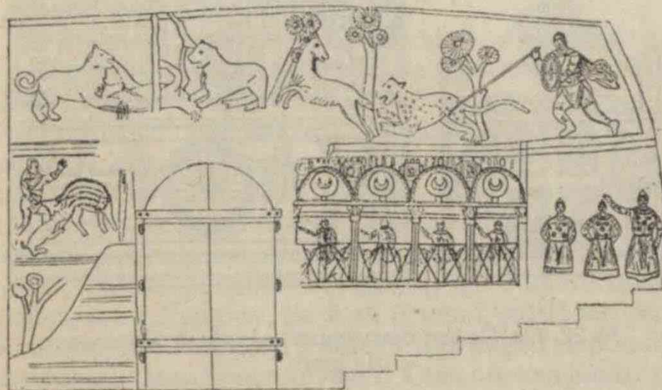
Львів, на Краків, Прагу, Реґенсбурґ. Київські купці були добре відомі в XI ст. в Ауґсбурзі, в Пешті, у Відні. В Реґенсбурзі існувала окрема корпорація купців, що торгували з Київською Руссю, — їх називали „русаріями". Є характерні відомості, що свідчать, які тісні торговельні відносини були між Реґенсбурґом та Києвом. В „Житії" св. Маріяна оповідається, що ірляндські ченці заснували манастир св. Якова та Гертруди та їм не вистачило коштів для закінчення роботи. Тоді чернець св. Маврикій пішов до Києва — „важкими шляхами" і щасливо дійшов до самого Києва, де був прийнятий „королем", треба гадати, Володимиром Мономахом, здобув великі подарунки хутрами не тільки від князя, але й від „старійшин" міста, які коштували до 100 німецьких марок, і навантажив ними кілька возів. До Реґенсбурґу їхав він разом з купцями, що поверталися туди з Києва. За ці хутра манастир здобув можливість закінчити будівлю собору.

В цьому оповіданні все важливе: цікаво, що ірляндські ченці обирають саме Київ, віддалений від Реґенсбурґу, відрізаний „важкими шляхами", щоб там шукати допомоги — й не марно. Видно, що в Реґенсбурзі добре уявляли собі економічне значення Києва. Мабуть, слава про його багатство широко лунала по Европі: нагадаймо, що „вигнанець" з Києва, Ізяслав, вразив у Майнці своїм багатством, коли прийшов туди просити допомоги Генриха IV. А наш літопис додає, що перед тим Ізяслава значно обібрали в Польщі... Коли Генрих IV надіслав послів до Святослава з вимогою повернути престол Ізяславу, князь показав послам свою скарбницю, і сила золота й срібла зробила на них сильне враження. А ці факти відносяться до доби

братніх війн на Русі. З другого боку, — і це, мабуть, ще важливіше, — звернення ірляндських купців до Києва свідчить, що ніякої ворожнечі між грецько-православною вірою та латинсько-католицькою ще не почувалося. Охоче офірує князь кошти на будування католицького манастиря, підтримують його київські вищі дружинники. Це можна пов'язати з леґендою про Шимона-варяга, що офірував золото на Печерський манастир.

Не менше цікавий і другий факт. У XII стол. в книзі записів манастиря св. Емерама в Реґенсбурзі записано, що підданий цього манастиря, Гартвіх, перебуваючи в Києві, офірував манастиреві 18 хунтів срібла. Це срібло він не надсилає в натурі з Києва, але доручає своїм боржникам в Реґенсбурзі сплатити його манастиреві. Про міцні торговельні відносини поміж Київською Руссю та західньою Европою свідчить також митний „устав" Оттокара VI, герцоґа Штирійського, кінця XII стол., в якому він підтверджує розмір мита з купців, що йдуть з Руси. Тут видно й те, що саме вивозили з Руси на той час — хутра, візантійські тканини, вино, мед, віск. Відомо з різних джерел західньої Европи, як високо цінили там дорогоцінні хутра горностаїв, бобрів, чорнобурих лисиць тощо. Адам Бременський писав, здивований, про шведів, що вони нехтують „золото, срібло, боброві та куні хутра, які ми шануємо до божевілля". В іншому місці він каже, що „куні шуби в Німеччині вважають за вище благо". Не випадково київські князі так захоплювалися мисливством, і не лише одною з розваг було воно на той час. З західньої Европи везли до Києва залізну зброю, посуд зі срібла, золота, що ним завжди славилася Німеччина, тканини, прянощі, вина.

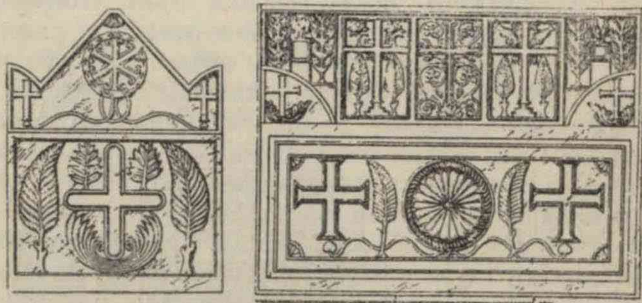
Такий був Київ часів Володимира і Ярослава. Могутня столиця великої держави, незчисленними нитками зв'язана з головними осередками світової культури, Візантією, Німеччиною, Римом. Зростало багатство Києва, зростала його політична сила, зростала й та велика сила, що переважає й ба-

№ 21. Св. Софія: фрески сходів; сцени полювання.

гатство й політичне значення — зростало значення Києва, як великого осередку розумової культури. Побіжно вже зверталося увагу на ті виключної наукової ваги пам'ятники мистецтва, що залишила нам доба Ярослава, на славетні архітектурні та мистецькі пам'ятники, як от собор св. Софії, як неіснуючі вже собори Ірини, Георгія. Вони не були винятком. За ними йшли собор св. Михайла, св. Димитрія, чудові храми, як Успенська церква на Подолі, Кирилівська церква, Видубецький мана-

стир, — сама незрівняна своєю красою Успенська церква Печерського манастиря, що про неї літописець висловився так: „Преизящним благоліпием внеуду и внутрьуду украшена бысть. Вся бо от злата мусіею, 'сирічь каменьями позлащенними, узорами

№ 22. Св. Софія: орнаменти саркофагу Ярослава Мудрого.

и пестровинами различними предивно бяша саджена".

Звичайно, не можна уявити собі лише одну сторону культури, так блискуче виявлену, — вона відповідала й іншим. І справді, ювелірне мистецтво, виробництво чудових колтів, вінців, ланцюжків тощо з перегородчастою емаллю, з черню — свідчить про наявність у Києві часів Ярослава високого рівня майстрів, художників.

IV.

Освіта й письменство. Культ книги та її мистецьке оздоблення. Перекладна й оригінальна література. „Слово“ Іларіона. Літописі й житія. „Патерик“. „Руська Правда“. Високий рівень київської культури. Занепад Києва.

В XI ст. в Києві значно розвивається освіта та письменство.

За часів Володимира в Києві були школи для дітей вищих верств дружини. За Ярослава кількість шкіл зростає; крім шкіл, де навчали грамоти, з'являються й спеціяльні, де навчали музики, малярства. Життя ставило такі вимоги, що треба було добре знати чужі мови, треба було багато письменних та до того й добре письменних людей для всякого роду листування. Починаючи з Володимира, Київ стає своєрідним осередком, що з нього поширюються на Україну, та й за її межі, до Новгорода Великого книги різного змісту. Ці книги переписували спеціяльні переписувачі. Така справа вимагала багато підготовки; в книгах XI стол. бачимо виключно високий художній смак, чудові орнаменти, оформлення абзаців — „красних рядків“ — окремо виписаними літерами з складним орнаментом. В цих літерах в одне фантастичне ціле об'єднано східні, візантійські, ірляндські орнаменти, звірячий стиль з квітчастим, людей і геометричні схеми, щоб утворити щось нове, чарівне й єдине. Чудові заставки та кінцівки прикрашають сторінки рукописних книг, величезна кількість цих орнаментів та прикрас перетворює Євангелії та „збірники“ на альбоми малюнків, на збірки творів невідомих майстрів.

Важко сказати, чому з орнаментованих книг XI стол. треба дати перше місце, що найкраще

з них. Чудово переписане й орнаментоване „Слово Григорія Великого", ще краще — „Ізборник Святослава" з його мініятюрами, на яких подано родину князя Святослава та святителів. Тут дана виключної краси орнаментальна рамка: вона являє трибанну церкву з золотими банями, оточену фантастичними тваринами та птицями: це той широкий світ, що оточує церкву. Цікаво, як сприймав цей світ майстер: для нього це не є безодня порока й зла, як уявляли цей світ середньовічні аскети; ні, це світ радости, блиску, соняшних промінь: яскраві павичі з їх хвостами, райські птахи, невідомі квіти, — все це, наче в чудовому ювелірному виробі, блищить і сяє тисячами яскравих життєрадісних фарб. Ці мініятюри нагадують кращі ювелірні колти з перегородчастою емаллю, і не знати, що з чого запозичено? Виключної краси також мініятюри Трірської псалтирі, де маємо портрети княгині Гертруди, Ярополка-Петра та його дружини Ірини в святкових блискучих одягах, в чудових вінцях на головах, прикрашених дорогоцінними каменнями. Надзвичайно гарно оформлено так зване Мстиславове Євангеліє, але ще вище, ні з чим незрівняна пам'ятка мистецтва — „Остромирове Євангеліє", що було написане на замовлення посадника Новгородського Остромира. Тут усе гарне: й саме письмо, і ті мініятюри євангелістів, що прикрашають його. Спосіб виконання літер, манєра, якою написано ці ювелірно-майстерні мініятюри, дають підстави віднести цей художній твір до Києва: отже, маємо цінне свідоцтво про те, як далеко йшли культурні впливи Києва.

Нетривкий матеріял, на якому писали книги, хоч це був пергамент, недбайливе ставленя до речей,

жахливі події, що їх переживала Київська земля протягом майже тисячоліття, не сприяли збереженню цих творів мистецтва. Лише одиниці випадково дожили до наших часів, а скільки загинуло в полум'ї пожеж, руйнацій, грабунків і людського вандалізму...

Але й те, що щасливо, на користь людей та науки збереглося, свідчить про високий рівень культури доби Ярослава. Лише там, де шанують, кохають книгу, могли з'являтися подібні мистецькі твори. Книга, чудово орнаментована, книга високої художньої, а разом з тим і грошової ціни не є той предмет розкоші, який приваблює дикуна. Це не та прикраса, що її дикун може причепити на свою шию, вухо, на свій одяг і викликати нею заздрощі таких же людей. Книга свідчить про високий рівень культури, про те, що були люди, які в затишку власної кімнати милувалися нею, перечитували її сторінки й знаходили в неї тиху сердечну радість.

З інших джерел знаємо, що в Києві високо цінили книгу й шкільну науку. Яскраво характеризував автор літопису взаємовідносини епох Володимира та Ярослава, той проґрес, який наявно на очах сучасників відбувався у Києві: „Яко же бо се нікто землю розорет, другой же засіет, ини же пожинають, та ядят пищу бескудну, тако и се: отец бо его Володимир землю изора и умягчи, рекше крещением просвітив; се же (Ярослав) насея книжными словесы сердца вірных людей, а мы пожинаем, ученье приемлюще книжное. Велика бо бывает польза от учения книжного". В іншому місці літопису подано цілий панегірик книзі: „книги... суть ріки, напояющи вселенную, се суть исходи мудрости, книгам бо есть неисчетная глу-

бина, сими бо в печали утішаеми есмы, си суть узда воздержанию“.

За часів Ярослава переписування книг уважалося справою важливою, святою. Зростала пошана до книжного слова. В „Збірнику“, переписаному р. 1076 для князя Святослава, зазначалося, що без книжного почитання не можна доступити праведности: „як корабль не составиться без цвяхів так праведник не збудеться без книжного почитання“. На „Запитання Кирика“ єпископ дає відповідь, що гріх „коли хто поріже папір і розкидає, а буде на тім знати слова“.

За Ярослава існували вже бібліотеки. Літописець оповідає, що Ярослав „збирав писців“, і „многы книги списав положи в церкви св. Софії“, цю справу продовжували інші князі, аматори книг, — син його Святослав, унук Володимир Мономах. Патерик Печерський згадує бібліотеку князя Чернігівського Миколи Святоші, яку він лишив манастиреві — „суть же и книгы его многы и до нынї“.

Зміст цих книг різноманітний, серед них було багато церковних книг, а також і світських. Прийняття християнства з Візантії відкрило шлях до Києва візантійській літературі, а також і болгарській. Переписували церковні книги, твори зв’язані з церквою, житія святих, морально-дидактичну літературу, збірники слів Івана Золотоустого та інших отців, під різними назвами — „Златоуст“, „Златоструй“, „Маргарит“, „Ізмарагд“ тощо. Були збірники різноманітного змісту, як от „Пчоли“, де зібрано різні уривки, анекдоти, оповідання не лише церковних письменників, а також античних, Платона, Аристотеля. Відомі історичні хроніки Іоанна Маляли, Георгія Сінкеля, Георгія Амартола тощо.

Було поширено чимало творів східнього походження, що перейшли, можливо, теж через посередництво Візантії — от як повість про Будду, перероблена на роман царевича Йосафата, як „Слово о премудром Акірі“, „Стефаніт та Іхнілат“, „Дванадцять слів царя Шахаіші“ тощо. Разом із тим приходили твори західньо-европейського письменства — „Повість про Індійське царство“, переклад Римського Патерика, „Бесіди Григорія Великого“, леґенди про святого Вацлава, житія Вацлава та Людмили, збірники молитов з іменами католицьких святих.

Дуже рано, поруч з перекладною літературою, в Києві зароджується власне оригінальне письменство. Першим хронологізованим пам'ятником літератури доби Ярослава є „Слово о законе и благодати“ митрополита Іларіона, першого київського митрополита українського походження. В своєму „Слові“ він звертається з висоти катедри Десятинної церкви до киян з приводу упокоєння Володимира, висловлює хвалу Володимирові, а разом із тим дає яскраву картину Києва та Київської Руси. Автор широко використовує біблійські аналогії у вступній частині, але далі, звільнений від будьяких пут, дає міцний поетичний образ князя Володимира, у величавих рисах, як лицаря духа. Далі малює Ярослава, як достойного сина Володимира, що продовжував його справу. Яскравими, повними сили фарбами малює Іларіон Київ, київську культуру. Цей панегірик не має зразків у попередній візантійській або болгарській літературі й виявляє виключний ораторський талант автора. По силі, красі, поетичності він повинен бути поставленим поруч з славетним „Словом о полку Ігореві“. Автор його не лише чудовий оратор, який майстерно

володіє словом, а й філософ і глибокий патріот. Він любить та шанує свою батьківщину, і твір його пронизаний почуттям національної гідности. Він гордий тим, що належить до Києва, гордий своїми князями, їх минулою і сучасною славою.

Самий факт появи такого твору в XI столітті свідчить про високий рівень інтелектуальної культури Києва, бодай лише у представників вищих шарів його суспільства. „Слово о законі і благодаті" користувалося великою популярністю, що з свого боку свідчить про те, що було воно цілком зрозумілим для сучасників. Збереглося кілька спроб використати його, як взірець: автори похвал Володимиру Васильковичу й Мстиславу Даниловичу просто дали парафрази „Слова" Іларіона. Використав його сербський письменник Дементіян XIII стол. в житії Симеона Немані: він парафразував цілі сторінки з „Слова". Використовували його й пізніше в російських творах.

Велике значення має літопис, що його розпочато за Ярослава. До наших часів не збереглося першої редакції, і лише в пізніших переробках можна виділити її складові частини. Писання літопису тісно зв'язане з Київським Печерським манастирем. В цьому первісному літопису об'єднано низку цікавих оповідань про Кия, про Аскольда та Дира, оповідання про перших князів, договори з греками, подано окремі твори, як „пам'ять та похвала Володимиру" Якова мниха, „Повість про початок Печерського манастиря", „Житіє Феодосія Печерського", різні редакції оповідання про смерть Бориса і Гліба та інші. Літопис не був лише об'єктивним послідовним занотовуванням подій; це була літературна праця, в якій автор комбінував різні джерела, надавав їм

освітлення під певним кутом зору. Така робота властива лише людині освіченій, високо культурній.

Поруч з літописами треба поставити цікаву пам'ятку літератури київської доби — „Патерик Печерський". Хоч і написаний вже в XIII стол. він передає риси життя Києва часів наступників Ярослава, його синів; тут яскрава постать Алімпія, іконописця, що замість нього самі янголи писали ікони, Агапіта, „безмездного лечця", що викликав своїм лікуванням ревнощі іншого лікаря, вірменина, який брав за лікування велику мзду, тут — двір князів Ізяслава та Святослава. Весь Патерик пронизаний почуттям поваги до Києва, його святої Лаври та її смиренних діячів.

Наче червона нитка проходить по всіх літературних творах XI століття почуття національної свідомости, глибокої любови до Києва, до своєї батьківщини; лише там, де люди люблять та шанують свою батьківщину, можливим стає культурний розвиток, піднесення культури у всіх її галузях.

Як завершення культурного розвитку доби Ярослава Мудрого стоїть „Руська Правда", цей збірник законів виключної ваги. Як би не тлумачити його, як би не розв'язувати питання про походження та призначення „Руської Правди", самий факт появи подібного збірника в XI стол. є факт надзвичайної ваги, який свідчить про високий рівень суспільства, серед якого виникла „Руська Правда".

Так ширився й розквітав Київ, так ширилася й зростала його культура, його розумове життя. Із значного торговельного осередку, зв'язаного головним чином зі Сходом та Візантією, перетворився Київ на великий культурний осередок цілої Европи, добре відомий у Парижі й Майнці,

Римі й Кракові, Празі й Відні. Характерно, що Адам Бременський уважав його суперником Костянтинополя, ставив на друге місце після цієї світової столиці.

Та висока культура, що її зразки збереглися до наших часів лише в уламках, уривках, витворилася в Києві в значній мірі наслідком різноманітних відносин, які зв'язували Київ з іншими осередками Европи й Сходу. Те, що зветься „київською культурою", увібрало низку різних впливів; кожна країна давала їй те, що було в ній найкоштовнішого: арабський Схід дав чудовий фантастичний орнамент з тваринами й арабесками та поетичні байки, Візантія дала християнську релігію та церкву, право, закони, літературу, мистецтво й дорогоцінні паволоки, Скандинавія — князів і саги, Німеччина — романську архітектуру й оповідання, Франція — пісні менестрелів, далека Ірляндія — орнамент рукописів. Але все це тут, у Києві, перетворившись на своєрідне нове, яскраве, свіже, чарівне виявилося в мистецькому творі св. Софії, в мініятюрах „Збірника Святослава", та „Остромирова Євангелія", в „Слові о полку Ігореві" і „Руській Правді". Як неможливо в синіх хвилях Дніпра віддiлити води з Припʼяти або Десни, так і в мистецтві та культурі Києва в єдине ціле злилися впливи далеких країн.

Минав час. Важкі хмари збиралися над золотими банями святої Софії... Змінялися економічні та політичні обставини, що викликали до життя розквіт Києва. Надто зростала родина Володимира, надто багато князів домагалися чести хоч перед смертю доторкнутися „золотого отнього стола" — київського княження, і не було серед них нікого, хто

б сміливо й рішуче підкорив родичів своїй владі, як то зробили Володимир та Ярослав; „в княжих коромолах скоротився людям вік", відзначив співець „Слова о полку Ігореві"... Збільшувалися напади степовиків, печенігів та половців; боротьба з Степом забирає ввесь час, сили, кошти князів, сприяє внутрішньому розкладу князів, бо недостойні з-поміж них кличуть на допомогу половців, „наводять поганих на землю руську", з половецькими царівнами одружуються князі. Занепадає Київ. Зміняється ставлення до нього. Великий князь Андрій Боголюбський, правнук Ярослава, з своїми військами грабує та руйнує Київ, той Київ, що стільки років був творчою мрією його дідів.

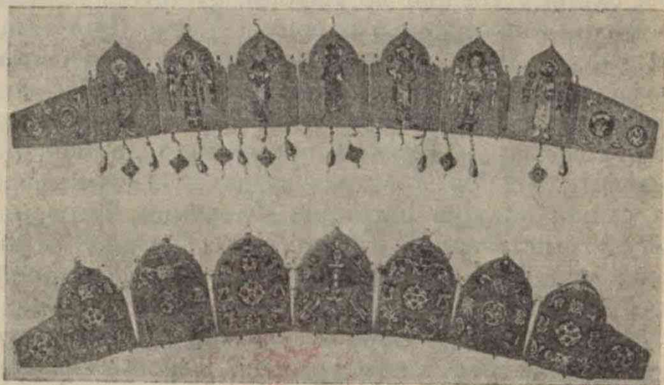
Складний комплекс причин політичних та економічних викликав занепад Києва. Велике значення мала тут зміна напрямку світової торгівлі. Італійські колонії в Криму вже відкрили простий шлях для східних товарів до Европи. Хрестові походи зв'язали безпосередньо Европу з Азією, Схід з Заходом, і золото, що колись золотило бані святої Софії, виблискувало на вінцях та гривнах київських дівчат, що оживляло мініятюри рукописів — тепер широкою міцною хвилею припливало до Венеції, позолотило собор св. Марка, заграло тисячами фарб на стінах палаців патриціїв Флоренції, Ґенуї, на ратушах міст Франції, в бюрґерських будинках рейнських міст. Київ занепадав. Напад Батия довершив його занепад...

Минули роки... Забувалися жахливі події. По новому забилося життя у Києві, і знов ожив він. Знов у його стінах розгорталося культурне життя, розквітало нове мистецтво, виростали чудові пам'ятники мистецтва, архітектури. Блискуча доба

відродження Києва зв'язана з існуванням справжнього осередку культури, славетною Київською Академією, яка прославила Київ далеко поза межами України.

І знов важкі часи насунулися на Київ. Наче другий Андрій Боголюбський та Батий пройшли по Києву. Гори руїн і жах порожнечі залишилися там, де красувались вищі досягнення вікової культури. В руїнах лежить Свята Успенська церква Лаври. Порожнє місце там, де височили кілька століть Золотоверхий Михаїл, собори Великого Миколи, Богоявленський... Знищено бібліотеки, музеї.

Але мине й цей чорний час. Знов повстане Київ у його славі, як розумовий осередок України, як її чудовий „стольний Київ-град".

№ 23. Золоті діядеми з емаллю.

ЗМІСТ

Стор.

I. Київ — визначний осередок політичного й торговельного життя на сході Европи вже з VII. століття. Його близькі взаємини з західньою Европою. Охрещення київської Руси та його наслідки. Доба Володимира Великого 3

II. Доба Ярослава Мудрого. Київ у розквіті своєї величі та слави за Ярослава 20

III. Культурний побут Києва в XI. столітті. Його відгуки в письменстві. Династичні й політичні зв'язки дому Ярослава з европейським Заходом. Культурні й торговельні взаємини. Розквіт мистецтва 38

IV. Освіта й письменство. Культ книги та її мистецьке оздоблення. Перекладна й оригінальна література. „Слово" Іларіона. Літописі й житія. „Патерик". „Руська Правда". Високий рівень київської культури. Занепад Києва 55

Адреса видавництва:

Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 1

Protektorat Böhmen und Mähren

463